

BAĞIMSIZ AZERBAJCAN CUMHURİYETİ- OSMANLI DEVLETİ EĞİTİM İLİŞKİLERİ

Bengül BOLAT*



ÖZET

Azerbaycan, birçok medeniyetin yönetimi altında kalmış, tarihinin büyük bölümünü bağımsızlık mücadeleleri, baskı, zulüm ve acı ile geçirmiş bir Türk devletidir. Özellikle 19. Yüzyıldan itibaren bu coğrafyada emperyalist devletlerin iştahını kabartan petrol yatakları, etnik ve dini faktörler Azerbaycan'ın geçmişinden beri yaptığı mücadelelerine yeni kapılar açmıştır. Rus Çarlığı XIX. Yüzyılın başlarından itibaren Doğu ve Batı Türklerine karşı büyük bir saldırı başlatmış ve 1830'dan itibaren Azerbaycan işgale uğramış bağımsızlığını kaybetmiştir. Ruslar yıllarca Azeri Türklerini esaret altında tutmuşlardır. Ancak bu durum bir süre sonra tepkilere sebep olmuştur. Değişen Dünya şartları doğrultusunda Azerbaycan'da bir aydın sınıf oluşmuş ve aydınlar Azerbaycan bağımsızlık yolunda ilk adımları atan öncüler olmuşlardır. Gaspıralı İsmail Bey'in başlattığı Cedit Mektepleri projesi içinde yer alan Türk aydınlar Türk Milliyetçiliğinin uyanmasında son derece etkili olmuştur. 1900'lü yılların başından itibaren Osmanlı, gerek Azeri ve diğer Türk Dünyası aydınlarının bu mücadeleleri sonucunda Türk Milliyetçiliği önemli bir ivme kazanmıştır. 1914 yılında patlak veren I.Dünya Savaşı Türk Dünyasının tarihinin en zor dönemlerinden biri olmuştur. Türk devletleri içinde en güçlü ve en büyüğü olan Osmanlı Devleti elinde kalan son toprağı olan Anadolu'dan atılma tehdidi içinde iken Kafkaslardaki Türkler de Rus- Ermeni

* Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Email: bbolat@ahievran.edu.tr

zulmü altında idiler. Ancak Kafkaslar özellikle de Azerilerin bulunduğu Bakü ve çevresindeki zengin petrol yatakları Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya da dahil tüm emperyalist devletlerin göz diktiği ve mücadele halinde buldukları alan olmuştur.

İşte bu kargaşalı ortamda 1917'de Türklere en fazla zarar veren Rus çarlığının Bolşevik Devrimi ile yıkılması Türk Dünyası için bir umut ışığı olmuştur. Bolşeviklerin iktidara gelmesi Rusya ve Osmanlı ilişkilerinin boyut değiştirip dostane bir çizgiye gelmesine, hem de bağımsızlık mücadelesi içinde olan Azerbaycan için bunu gerçekleştirebilme ihtimalini ortaya çıkarmıştır. Böylelikle İttihat Terakki'nin Kafkasya ve Türkistan'daki politikalarının hayata geçirilmesi için bir ortam kabul edilmiştir. Ancak 1918 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti bağlaşıkları ile birlikte savaştan yenik çıkmış İtilaf devletlerinin dayattığı ağır anlaşmalara mecbur bırakılmıştır. Azerbaycan çeşitli mücadeleler sonunda çok kısa sürmesine rağmen (28 Mayıs 1918- 27 Nisan 1920) bağımsızlığını ilan etmeyi ve başarmıştır.

Burada ilginç olan nokta Osmanlı Devleti, tüm bu şartlara rağmen Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi esnasında kendisinden yardım istemesi üzerine bu isteğini geri çevirmemiş başta askeri olmak üzere, eğitim ve ekonomik alanlarda da yardım elini uzatmıştır.

Azerbaycan çok acılı ve sancılı geçirdiği tarihe rağmen eğitim sistemi bakımından diğer Türk topluluklara nazaran daha gelişmiş bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. 1918 yılında kısa süreli bağımsızlık sürecinde Cumhuriyet esasları bağlı halkçı bir devlet olan Azerbaycan'da bağımsızlık süresince eğitim millileştirilmiş ve Türk Dili zorunlu dil olarak kabul edilmiştir. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti ile kendini ilk tanıyan Osmanlı Devleti arasında geçmişten beri gelen kültürel bağların yanı sıra askeri, ekonomik, sosyal alanlarda olduğu gibi, eğitim alanında da bağlar kurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Cumhuriyeti, Milliyetçilik, eğitim, yardım

EDUCATION RELATIONSHIPS OF INDEPENDENT REPUBLIC OF AZERBAIJAN-OTTOMAN EMPIRE

ABSTRACT

Azerbaijan is a Turkish state that has remained under the dominance of many civilizations and spent the large part of its history with struggles for independence, pressure, tyranny and suffering. Especially oil reservoirs, ethnic and religious factors that have appealed imperialist states on this geography since the 19th century have opened new doors to the long-term struggles of Azerbaijan. The Russian Tzardom launched a great attack against the Eastern and Western Turks in the beginning of the XIX. century and Azerbaijan has been occupied and lost its independence since 1830. The Russians had kept the Azeri Turks in captivity for many years. However, this condition brought along reactions after some time. According to the changing world conditions, a new enlightened class was formed in Azerbaijan and the intelligentsia pioneered in the independence of Azerbaijan. The Turkish intelligentsia who were included in the Cedit Schools project that was started by Gaspıralı İsmail Bey became very effective on the awakening of the Turkish Nationalism. As a result of these struggles of the Ottoman, Azeri and other Turkish World intelligentsia, the Turkish Nationalism had gained an important momentum since the beginning of the 1900s. The First World War that broke out in 1914 became one of the most compelling periods of the history of the Turkish world. While the Ottoman Empire, the strongest and greatest of all Turkish states, was under the threat of being expelled from Anatolia which was the only territory left; the Turks in the Caucasians were under the oppression of Russians and Armenians. On the other hand, the Caucasians, especially the rich oil reservoirs in Bakü and its vicinity where Azeris resided became an area for which all imperialist states including Germany, an ally of the Ottoman Empire, fought and struggled.

In all this chaos, the breakdown of the Russian Tzardom, which did the greatest harm to the Turks, with the Bolshevik Revolution in 1917 brought a glimmer of hope to the Turkish World. The accession of the Bolsheviks to power altered the Russian and Ottoman relationships in a friendly way and also brought along a hope for Azerbaijan to finally declare its independence. By this way, an environment was created to carry the policies of the Committee of Union and Progress in the Caucasians and Turkistan into effect. However in 1918, despite being forced to heavy treaties by the allies of the Ottoman Empire and the Entente States that were defeated in the war and the breakdown of the Committee of Union and Progress; Azerbaijan succeeded to declare its independence at the end of various struggles, although it did not last long (28 May 1918- 27 April 1920).

What is interesting here is that the Ottoman Empire did not decline Azerbaijan's request for support during its struggle for independence despite all these conditions and gave them support primarily in military, educational and economic areas.

Despite its agonized and painful history; Azerbaijan is considered more developed in respect of the system of education than other Turkish communities.. In Azerbaijan which became a democratic state committed to the rudiments of Republic during its short-term independence process in 1918, education had been nationalized throughout independence and the Turkish language was accepted as compulsory language. As well as cultural bonds that had been established since past; military, economic, social and educational bonds were established between the Independent Republic of Azerbaijan and the Ottoman Empire, which was the first country to recognize Azerbaijan.

Key Words; Republic Of Azerbaijan, nationalism, education, help.

Azerbaycan'ın Kısa Tarihi ve Bağımsız Azerbaycan Devleti

Azerbaycan, 1054 yılında Büyük Selçuklu Devleti'ne katılmıştır. XII- XIV. Yüzyıllar arasında sırasıyla Moğollar, Harizmşahlar ve Timurlar idaresine girmiş, daha sonra da 1380-1514 arasında Karakoyunlular ve Akkoyunlular idaresinde kalmıştır. XVI. Yüzyıl başlarından itibaren 1747'ye kadar Safevilerin yönetiminde kalmıştır. Bu yönetimden sonra 50 yıl kadar bağımsız olmuş ancak bu süreçte çok şiddetli bir politik çekişme içerisinde olmuştur. Kuzey ve Güney Azerbaycan'da çeşitli hanlıklara bölünerek bağımsız feodal yapılar kurulmuştur. Daha sonra ise bölgeye Rus akınları başlamıştır. Ruslar 1805'te Gence Hanlığı ile yaptıkları savaşta bölgeyi ele geçirmişlerdir¹. Yıllarca esaret altında tutulan Azerbaycan Türkleri bu baskılara daha fazla boyun eğmemiş ve XX. Yüzyılın başlarından itibaren Azeri aydınlar faaliyet göstermeye başlamışlardır. 1906 yılında artık mecliste temsil edilmek isteyen Azeriler aynı yıl Müslüman İttifak Partisi'ni kurarak ilk defa Rus Duma Meclisi'ne girmeyi başarmışlardır². Azerbaycanlı aydın, Gaspıralı İsmail Bey'in başlattığı Cedit mektepleri projesinin içinde yer alan Türk aydınları mücadelelerini Türk Dünyası'nda yaymaya başlamış ve böylece Türk halklarının uyanmasında etkili olmuşlardır³. Bu dönemde Rus çarlığını devirip Sosyalist bir yönetim kurmayı hedefleyen komünistleri, Azerbaycan Türk aydınları da desteklemiş, hatta bazı aydınlar da bu mücadeleye katılmışlardır⁴. Azerbaycan aydınları çarlığa karşı yürütülen mücadeleyi bu şekilde desteklerken, özellikle kendi bağımsızlıklarını düşünerek hareket etmişlerdir. Nitekim Azerbaycan Türkleri Rus esareti altında yaşayan milletler içinde en fazla kısıtlama ve engellemelere maruz millet olmuştur. Tüm

¹ Ziya Musa Buniyatov, "Azerbaycan" maddesi, **TDV İslam Ansiklopedisi**, c. IV, s.318-321.

² Hüseyin Adıgüzel, **Milli Komünizm Öncüleri Nerimanov**, İstanbul, 2004, s.55.

³ **A.g.e**, s.36-37.

⁴ Söhrab Mustafayev, **1918-1922 Arası Türk- Rus İlişkilerinde Azerbaycan'ın Rolü**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van, 2015, s.15.

bu engellemelere rağmen hiçbir zaman Türklük bilinçlerini kaybetmemiş ve bağımsızlıklarını kazanmadan önce de kazandıktan sonra da Osmanlı Devleti ile kültürel ve siyasi bağlarını koparmamışlardır⁵. Azerbaycanlı aydınlar I.Dünya Savaşı esnasında Rusya'da meydana gelen olayların kendi bölgeleri için de bir özgürlük doğurabileceğini tahmin etmiş ve bu yolda hareket etmişlerdir. Mehmet Emin Resulzade, Açıksöz gazetesindeki bir yazısında meydana gelen olayların bölgedeki Türk bağımsızlığı için umut olabileceğini belirtmiş ve Kafkasya Türklerinin bağımsızlığı için umut doğduğunu ifade etmiştir.⁶

1917'de meydana gelen Bolşevik Devrimi sonrası Osmanlı Devleti ile yeni iktidara gelen Bolşevikler arasındaki ilişkiler, uzun zamandır düşmanca olan Osmanlı- Rus ilişkilerinden farklı bir şekilde barış ortamı şeklinde bir yola girmiştir. Bu durum hem Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşması, hem de Osmanlı Devlet adamlarının Türkistan'a yönelik politikalarının hayata geçirilebilmesi umudu doğurmuştur.

28 Mayıs 1918'de Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir. Hükümetin başına Fethali Han Hoyski geçmiştir. Bu dönemde Bakü'nün Rus ve Ermenilerin elinde olmasından dolayı Azerbaycan Hükümeti 17 Haziran 1918'de Gence'ye yerleşmiştir⁷. Osmanlı Devleti 4 Haziran 1918'de Batum da Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile ayrı ayrı anlaşmalar imzalamıştır⁸. Azerbaycanlı mebuslar kendilerini Azerbaycan Milli Şurası olarak ilan etmişler ve 28 Mayıs 1918'de İstiklal Beyannamelerini yayınlamışlardır. Bu beyanname de devletin şeklini

⁵ A.g.e, s.19.

⁶ Halil, Bal, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, idil Yayıncılık, İstanbul, 2014, s.38.

⁷ Refik Turan, **Azerbaycan'da İlk ve Ortaöğretimde Tarih Öğretimi ve Tarih Ders Kitapları (Sovyet Döneminden Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetine)**, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Erzurum, 2009, s.10.

⁸ Nimet Akdes Kırat, **Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2006, s.476.

Halk Cumhuriyeti olarak ifade etmişlerdir⁹. Böylece Dünyada devletlerin çoğunlukla monarşi, imparatorluk ve meşrutiyet yönetimleri yaşadıkları bir dönemde Azerbaycan Türkleri hem bu devletlerin hem de İslam devletlerinden önce demokratik bir yönetim kurmayı başarmışlardır¹⁰.

Azerbaycan'ın bu şekilde bağımsızlığını ilan etmesi sonrasında Paris Barış Konferansı'nda İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Azerbaycan ve Gürcistan'ın bağımsızlıklarının gündeme alınmasını istemiş ve 11 Ocak 1920'de bu iki devletin bağımsızlıklarının fiili olarak tanınmasına yönelik karar onaylanmıştır¹¹. Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması dönemin Türk Kamuoyu tarafından da sevinçle karşılanmıştır¹². Azerbaycan Hükümeti için sadece bağımsızlığının tanınması değil, aynı zamanda toprak bütünlüğünün kabul edilmesi de son derece önemli olmuştur. Bu bağlamda hükümet Konferansa yönelik olarak, bölge halkının güvenliği ve Azerbaycan toprak bütünlüğü için çağrıda bulunmuş, özellikle de Kafkas halklarının geleceğinin belirlenmesinde bu bölgedeki Ermeni zulmünün durdurulmasına yönelik isteklerini iletmiştir¹³.

Azerbaycan Milli Şurası Başkanlığı görevine Mehmet Emin Resulzade seçilmiş ve bu devlet başkanlığı görevi olarak kabul edilmiştir. Hükümet başkanlığı görevi ise daha önce belirtildiği gibi Fethali Han Hoyski tarafından yürütülmüştür.

⁹ Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Tesekkülü ve Simdiki Vaziyeti**, İstanbul, 1991, s. 46-47.

¹⁰ Nejdet Karaköse, **Afrika Grupları Komutanı Kafkas İslam Orduları Komutanı Süt-lüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil)**, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2012, s.136.

¹¹ Mehman Ağayev, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan ilişkileri**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.151-152.

¹² Mustafayev, **a.g.e.**, s.84.

¹³ **BCA**, Dosya no, 930. 01. 2. 24. 1. 8.01. 1919, **BCA**, Dosya No, 930.01.2.27.1. 15.07.1918.

Osmanlı Devleti ve Bağımsız Azerbaycan Devleti Arasındaki İlişkiler

Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan ettiği dönemlerde Osmanlı Devleti I.Dünya Savaşı içinde en sıkıntılı zamanlarını yaşamaktaydı. ABD'nin de İtilaf bloğunda yer aldığı 1918 yılı içinde yaz ve sonbahar aylarındaki askeri harekâtlarda İttifak devletleri güç kaybına uğramış ve geri çekilmeye başlamışlardır. Bulgaristan ve Almanya'nın ardından Osmanlı Devleti de barış istemek zorunda kalmıştır. 26 Ekim 1918'de Bahriye Nazırı Rauf Bey başkanlığındaki heyet, Mondros'a gönderilmiş ve barış görüşmeleri başlamıştı. Ancak Osmanlı Devleti bu denli zorlu zamanlarında 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etmiş olan Azerbaycan'a yardım elini uzatmaktan kaçınmamış ve Azerbaycan Türklerinin isteklerini elinden geldiğince karşılamaya çalışmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a verdiği askeri, mali ve siyasi yardımların dışında eğitim ve öğretim alanlarındaki yardımlar da dikkat çekici olmuştur.

Eğitim alanında verilen desteklere geçmeden önce bazı belgelerde yer alan Osmanlı- Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti ilişkilerine bakılacak olursa;

Azerbaycan bağımsızlığını kazanmasına rağmen bu düzende kendini savunacak kadar yeterli askeri ve mali güce sahip değildi. Çarlık yönetimi altında iken Müslümanların askere alınmaması halkın bu beceriden yoksun kalmasına sebep olmuştu. Bu bağlamda Azerbaycan'ın kendi soydaşı Osmanlı Devletinin yardımına ihtiyacı duymuştur. Bu bağlamda hem O dönem yürütülen politikalar dolayısıyla işbirliği zorunlu hale gelmişti.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinden kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti Azerbaycan'ı tanımıştır. Maveraya-yı Kafkas Hükümetinin sona ermesi üzerine bağımsızlığını ilan etmiş olan Azerbaycan Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasında Bakü'de bir dostluk anlaşması yapılmıştır¹⁴. Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten hemen

¹⁴BOA, HR.SYS.2373-4, 4 Haziran 1918.

sonra, o sırada Batum'da bulunan Osmanlı Hariciye Nazırı Halil Men-teşe Bey'i bilgilendirmiştir. Diğer taraftan da bir temsilcisini de Os-manlı Devleti'nden askeri yardım talebi için Enver ve Talat Paşa'yla görüşmek üzere İstanbul'a göndermiştir¹⁵. 4 Haziran 1918'de Meh-met Emin Resulzade bir heyetle birlikte İstanbul'a gitmiş ve Enver Paşa Azerbaycan'a her türlü desteğe söz vermiştir¹⁶.

Bu destek her iki taraf için de önemli görülmektedir. Enver Paşa ve çevresinde bulunan kişilerin I.Dünya Savaşı'ndan beri sürdürdük-leri, Kafkaslarda ve Orta Asya'da müstakil Türk-İslam devletleri kurma düşüncesi, bölgenin zengin kaynakları, özellikle Bakü petrol-lerinin kontrol altına alınması düşüncesi, Bolşevik Devrimi'nin yarat-tığı ortam ile fırsatın doğması, özellikle Bakü başta olmak üzere Kaf-kasya'da Ermeni mezaliminin artması ve bağımsızlığını ilan eden Azer-baycan'ın Osmanlı Devleti'nden yardım istemesi, Azerbaycan ile işbir-liğini zorunlu kılan etmenler olarak görülmüştür¹⁷.

Özellikle Nuri (Killigil) Paşa'nın bulunduğu Kafkas İslam Ordu-sunun Azerbaycan'ın milli bir ordusunun olması ve askeri eğitim açı-sından oldukça önemlidir. Nuri Paşa'nın Azerbaycan' geldikten sonra bu anlamda çalışmaları dikkat çekicidir¹⁸. Osmanlı Devleti Azerbay-can'a askeri anlamda verdiği söz sonrası 14 Haziran 1918'de Nuri Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Azerbaycan üzerine Bakü'yü almak üzere hareket etmiştir. Bu hareket üzerine Sovyetler Birliği İngil-tere'yi davet ederek şehri onlara bırakmışlardır. 15 Eylül 1918'de Ha-lil Paşa komutasındaki Osmanlı Ordusu Bakü'yü almıştır¹⁹. Ancak Os-manlı Birlikleri burada uzun süre kalamamışlardır. 30 Ekim 1918'de

¹⁵ Naki Keykurun, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)**, İlke Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998, s. 86-107.

¹⁶ Nasır Yüceer, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Da-ğıştan Harekâtı**, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 55.

¹⁷ Mustafayev, **a.g.e.**, s.85.

¹⁸ Geniş bilgi için bkz.Karaköse, **a.g.e.**, s.152.

¹⁹ Bu başarı üzerine gerek Azerbaycan'dan, gerek Türkiye'den ve gerekse de diğer ülkelerden çok sayıda tebrik telgrafları çekilmiştir. **BCA**, 930-1-0-0/1-6, 14.09.1918.

imzalanın Mondros Mütarekesi'nin 11. ve 15. maddeleri uyarınca Kafkasya'dan çekilmek zorunda kalmışlardır²⁰.

Bu askeri yardımların dışında mali yardıma örnek olarak, Osmanlı Devletinin, Azerbaycan hükümetinin acil para ihtiyacı için 500 lira avans vermesi ve 2 milyonluk borcunu ödeyebilmesi için bir takım ürünlerinin Osmanlı Devletine satılmasının sağlanması²¹ gösterilebilir. Ayrıca belgelerde Osmanlı Devleti'nin, Bağımsız Azerbaycan'ın kurumsallaşmasına destek olmak amacıyla, zabıta ve polis teşkilatlarını kurabilmeleri için örnek nizamnameler gönderdiği görülmektedir²². Yine iki devletin iyi ilişkilerini gösterir nitelikte, Azerbaycan Hükümet reis Vekilinin Sultan Reşat'ın ölümü üzerine taziye ve Sultan Vahidetin'in tahta çıkışını kutlama telgrafları da²³ örnek olarak verilebilir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Eğitim Hayatı ve Osmanlı Devleti ile İlişkiler

Tarihsel olarak bakıldığında Azerbaycan eğitim sistemi diğer Türk devletleri ile karşılaştırılırsa daha ileri düzeyde sayılmaktadır. 11. Yüzyıldan itibaren Türk İslam Âleminin klasik okul ve medrese sistemi şeklinde bir gelişme göstermiştir. Ancak Azerbaycan'ın esaret altında ve mücadeleler ile dolu tarihi geçmişi eğitim konusunda da etkisini göstermiş ve eğitim sistemi bir süreklilik içinde olamamıştır²⁴.

1828'de yapılan Türkmençay Anlaşması ile ikiye bölünen Azerbaycan'ın Güney bölümünde kalan kısmında İran ve İran eğitimi etkili olurken, Kuzey kısmında ise Rusya etkisi ile Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma eğitimi etkisi altına alınmak istenmiştir. 19.Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren ise özellikle Gaspıralı İsmail Bey'in öncülüğünde başlatılan "Usul-i Cedit" hareketi ile Azerbaycan Türkleri İslam'dan

²⁰ İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 13

²¹BOA, MV. 212-168, 7 Eylül 1334 (1918).

²² BOA, DH. EUM. LVZ.44-2, 25 Eylül 1334 (1918).

²³ BOA, İ.DVİT,1-77,12 Zilkade, 1336, (19 Ağustos 1918)

²⁴ Elchin Zamanov, **Sovyetler Döneminde Azerbaycan'da Eğitim Hareketleri**, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2014, s.57-58.

ve Türklükten kopmadan bir eğitim sistemine geçmişlerdir. Böylece o dönemde Osmanlı Devleti ve Türk Dünyası ile uyumlu modern bir eğitim sistemine geçiş yapabilmışlerdir²⁵.

1917 Bolşevik Devrimi Sonrası Sovyetler Birliği'nde eğitim sisteminde geçmişten farklı düzenlemeye gidilmiş ve Sovyet Eğitim Sistemi ilk olarak 1919 yılında parti programında kabul edilmiştir. Bu esaslar;

- SSCB' de tüm eğitim sistemi yaşayla, komünizm kuruculuğu çalışmaları ile sıkı bağlı idi.
- SSCB' de eğitim kurumları devlete aittir.
- SSCB' de okul geneldir.
- Tüm halkların istediği dilde eğitim almakta eşit hakkı vardır.
- SSCB halk maarifi sisteminde birlik vardır.
- Tahsil dünyevidir.
- Kadınlar ve erkekler eşit eğitim hakkına sahiptir.
- Çocuk ve gençlerle birlikte yaşlıların da eğitim hakkı vardır²⁶.

Şeklinde belirlenmiştir. Ancak Sovyet yönetimi esareti altında bulunan topluluklara bu sistemi uygulamamış genelde bu ülkelerde Sovyetlerin çıkarlarını göz önünde tutmuştur²⁷.

Azerbaycan, 1918'de kısa süreli de olsa bağımsızlığını kazandığı süre içinde 1919 yılında Sovyetlerin uygulamaya koyduğu eğitim sistemi esaslarını temel olarak almışlar ve kendi inançları ve milliyetçilik duyguları doğrultusunda uyarlamışlardır.

Henüz Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmeden önce Musavvat Partisi Müslümanları İttifakı Kongresi'nde Gaspıralı İsmail tarafından formüle edilen dil siyasetini, kendi Parti programına almıştı²⁸. Parti yapmış olduğu ilk kongresinde (1917) bir topluluğun millet olmasında

²⁵ Rehman Seferov, Akif Akkuş, "Azerbaycan nüfusunun eğitim açısından analizi", **S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Konya (Tarih yok), s. 361.

²⁶ Zerife Aliyeva, **Pedagogika**, Prezident Kütüphanesi, Bakü, 2004, s. 54; Zamanov, **a.g.e.**, s.50.

²⁷ Kemal Aytaç, **Avrupa Eğitim Tarihi**, İstanbul Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1992, s. 283.

²⁸ Turan, **a.g.e.**, s.29.

sadece din birliğinin yeterli olmayacağını dil, adet ve edebiyat gibi kültürel birliğin zorunluluğuna vurgu yapmıştır²⁹.

28 Mayıs 1918-27 Nisan 1920 tarihleri arasında çok kısa bir bağımsızlık dönemi yaşayan Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti, millileştirme politikasını diğer alanlarda olduğu gibi uygulamaya çalışmıştır. Aynı biçimde eğitim alanında da uygulamaya koymuştur. Tüm kurumlarını millileştirerek, okullarda Türkçe dersini zorunlu hale getirmiştir. Bakanlar kurulunun 27 Haziran 1918'de aldığı kararla Türkçe resmi dil olarak kabul edilmiştir³⁰. Türkçenin yaygınlaştırıp kısa sürede sonuç alabilmek için "Telif ve Tercüme Encümeni" aracılığı ile ilk ve ortaokullar için yeni ders kitapları yazılmıştır. Çeşitli yerlerde öğretmen okulları açılmış, Bakü Üniversitesi kurulmuştur. Ayrıca eğitim almak üzere yüz kadar öğrenci çeşitli Avrupa ülkelerine gönderilmiştir³¹. İlköğretimin ve genel eğitimin yaygınlaştırılması için geçici pedagoji kursları açılmış ortaokullarda Rusya tarihi yerine Genel Türk Tarihi dersleri verilmeye başlanmıştır³².

Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu zor şartlarına rağmen, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne diğer alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da yardım elini uzatmıştır. Örneğin Azerbaycan'da bağımsızlık sonrası "Azerbaycan Türk Talebe Cemiyeti" adıyla bir cemiyet kurmak için Osmanlı Hükümetinden resmi ruhsat ve izin talep edilmiş ve Osmanlı Devleti bu talebe olumlu yanıt vermiştir³³. Azerbaycan Devletinin yürüttüğü yurt dışına öğrenci gönderme politikası uyarınca Osmanlı Devleti de bu öğrencileri kabul etmiştir. Bakü Harbiye Mektebi talebesinden olup, tahsil için İstanbul'a gelen Hüseyinzade Zeynelabidin

²⁹ Rovshan Ganiyev, **Siyasal Özellikleri ve Devlet Yapısı Açısından Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)**, YL Tezi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü., Ankara, 2004, s. 56.

³⁰ Betül Aslan, **Azerbaycan'da Latin Alfabesine Geçiş Sürecinde Yeni Yol Gazetesi**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları. Yayın no: 2, 2004, s. 18.

³¹ Turan, **a.g.e.**, s.29-30.

³² Mehmet Emin Resulzade, **Asrımızın Siyavşu**, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları,1989, s. 50.

³³ **BOA**, DH.HMŞ./4-4-0, H. 04.02. 1338.

Efendi'nin Kuleli İdadisi'ne kabul edilmesi ve kayıt işlemleri için Harbiye Nezareti'ne yazı yazıldığı anlaşılmaktadır.³⁴ Yine okul masrafları Azerbaycan Maarif Cumhuriyeti Maarif Nezaretince karşılanmak üzere Mekteb-i Mülkiye'ye dinleyici sıfatıyla katılan Mehmet Zeki'nin 14 Mart 1920 tarihinden itibaren okula devam ettiği, sene sonunda yapılacak imtihan neticesinin de daha sonra bildirileceğinin Hariciye Nezareti vasıtasıyla Azerbaycan siyasi Mümesillliğine bildirilmesi³⁵ ile ilgili belge Osmanlı Devletinin bu konudaki desteğini göstermektedir.

Osmanlı Devletinin Azerbaycan Cumhuriyeti'ne eğitim konusunda verdiği desteğe ilişkin en dikkate değer olanı oraya 50 öğretmenin görevlendirilmesi olmuştur³⁶. Bu konuda Türk arşivlerinde herhangi bir belgeye ve bilgiye ulaşılammakla birlikte elde edilen sınırlı veriler konuyu aydınlatmak ve yeni araştırmalara yol açabilmek adına derlenmiştir. Bu öğretmenler içinde kadın öğretmenler de mevcuttur. Ali Şamil Hüseyinoğlu KGB Arşivinden aldığı belgelerde bu öğretmenlerin kimlikleri ve branşları ile ilgili bilgiler paylaşmıştır³⁷. Bu doğrultuda Azerbaycan'a görevlendirilen öğretmenlerin hemen hemen tüm branşlardan olduğu görülmektedir. Örneğin; Ahmet Reşit Bey, Türkçe, Ahmet Sami Efendi Acemoğlu, ilkokul, Fikri Gasım Matematik ve Türkçe, Naciye Hanım Bakü Kadın Öğretmen Seminaryasının (darülöğretmenatın) başkanı tayin edilmiş, fakat söz konusu seminarya açılmamış; Naciye hanım, 1921'in Nisan ayından sonra Türkiye'ye dönmek zorunda kalmıştır³⁸.

³⁴ BOA, 4517-338752, 28 Mayıs 1918.

³⁵ BOA, DH.İ.UM, 5/2-1/18, 1 Nisan 1920.

³⁶ Şevket Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, 10. Basım, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1997, s.142-143.

³⁷ Ali Şamil Hüseyinoğlu, "KGB Arşivi'nde Türkiye'den Azerbaycan'a Davet Edilmiş Aydınlar Hakkında Belgeler" **I. Milletlerarası Türkiye Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu**, Kastamonu, 12-14 Mayıs 2014,s.18.

³⁸ A.g.m, s.20.

Hüseyioğlu elde ettiği belgelere dayanarak bu öğretmenlerin Azerbaycan işgal edildikten sonra da gelmeye devam ettiklerini belirtmiştir³⁹.

Azerbaycan'a görevlendirilen öğretmenlerden biri olan Şevket Süreyya Aydemir, eserinde konu ile ilgili hatırlarını anlatmıştır. Aydemir Bakü'ye vardığında buraya görevlendirilen öğretmenlerle ilgili şikâyetleri aktarmıştır. Bu muallimlerin bir kaçı dışında çoğunun Bakü'de çeşitli kahvehanelerde boşa vakit geçirdiklerini ve diğer şehirlere gitmediklerini duyduğunu belirtmiştir. Azerbaycan maarif yetkililerine kendisinin hizmet için en ücra yerlerine göreve gitmek istediğini bunun üzerine bir yetkilinin kendisine *"İstanbul'dan epey muallim gelmiştir. Fakat Bakudan başka Azerbaycan'ın hiçbir yerinde bir tek Türk muallimi yoktur. Gerçi merkez mekteplerinde bunlardan bir kaçına muhtaç olduğumuz doğrudur. Fakat bizim ihtiyacımız daha ziyade, memlekete yayılacak olan idealistlerdir"* şeklinde bir konuşma yaptığını ve kendisinin de orada kaldığı sürece "Aydemir" olarak anıldığını yazmıştır. Aydemir Nuha (Şeki)'ya görevlendirilmiştir. Yazar, bu şehrin coğrafik koşullarında ve ulaşımından bahsetmiş ve ahalisinin azınlık halinde Ermeniler ve çoğunlukla Türklerden oluştuğunu belirtmiştir. Aydemir'in anılarında buraya ilk geldiği gün bir öğretmenin cenazesine rastladığı ve yaptığı ateşli konuşmada sarf ettiği *"Biz evvela Türk'üz, sonra Müslümanız"* sözlerinde halkın büyük bir coşku gösterdiğini belirtmiştir. Çünkü yazar, Azerbaycan halkının kendini daha ziyade Sünni, Şii, daha ziyade Müslüman olarak nitelendirdiğini Türk kelimesinin ise Osmanlılar için kullandıklarını dolayısıyla Aydemir'in bu yaklaşımından ziyadesiyle memnun olduklarını yazmıştır. Aydemir eserinde Nuha'da kaldığı süre boyunca yaptığı faaliyetlerden bahsetmiştir. Eğitim, öğretim dışında bir izci oymağı kurduğunu, camide Cuma günleri hutbe verdiğini ve buradaki Azerbaycan çocuklarına olduğu kadar yöre halkına da Türklük bilinci aşlamaya çalıştığını anlatmıştır⁴⁰.

³⁹ A.g.m, 18-20.

⁴⁰ Aydemir, a.g.e, s.141-161.

Aydemir, Azerbaycan'ın işgalinden sonra da orada kalmaya devam etmiştir. 1 Eylül 1920'de, Bakü'de gerçekleştirilen Şark Milletleri Kurultayı'na Nuha'nın öğretmenler delegesi olarak katılmıştır. Bu katılım Aydemir'in Turancılık yerine bağlanacağı yeni davayı yani Komünizmi bulması anlamına gelmiştir⁴¹.

Ali Şamil Hüseyinoğlu çalışmasında Aydemir gibi Azerbaycan'a gönderilen öğretmenler hakkındaki yapılan eleştirilere de yer vermiştir. Muhittin Birgen'in⁴² de Aydemir'in oradaki ilk duyduklarını doğrular nitelikte Osmanlı Devletinin Azerbaycan'a gönderdiği öğretmenlerin başarısız olduğunu onların eğitimden çok başka işlerle meşgul olduğunu belirtmiştir. Ancak Hüseyinoğlu bu görüşe karşı çıkmış ve buraya gelen aydınların arasında çok tanınmış bilim adamlarının olduğunu söylemiştir. Yazarın bu kişilere gösterdiği örneklerden biri Şevket Süreyya Aydemir olmuştur. Herkesçe iyi tanınan Şevket Süreyya Aydemir de bu öğretmenler arasındadır⁴³. Azerbaycan'ın kuzeybatısındaki Nuha şehrine öğretmen olarak atanan Aydemir, kısa sürede halkla içli dışlı olmuş ve kendini çok sevdirmiştir. Cuma namazları öncesi, imam hutbesinden önce ateşli konuşmalar yaparak, Azeri Türleri'ne Türklüğü ve bağımsızlığı anlatmıştır şeklinde fikirlerini yansıtmıştır⁴⁴.

Hüseyinoğlu diğer bir kişinin de Reşid Süreyyâ Gürsey olduğunu belirtmiştir. Bu kişinin birçok meziyeti bir arada bulundurduğunu, sonradan ABD'ye giderek Teorik tıp alanında araştırmalar yapan bir doktor, matematikçi, lisan uzmanı, fizikçi hatta şair olduğunu hatırlat-

⁴¹ İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Bir Cumhuriyet Öyküsü-Kadro ve Kadrocuları Anlamak**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s.55.

⁴² İttihat Terakki Partisi ile yakın ilişkileri olan gazeteci- yazar.1921 yılında hayranlık duyduğu Bolşevik Devrimini yakından izlemek amacıyla Moskova'ya gitmiş burada kaldığı süre boyunca da gerek Sovyetlerin gerek Azerbaycan Türklerinin eğitim uygulamalarını da izlemiştir.

⁴³ Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, Remzi Kitabevi, Cilt: II, İstanbul, 1971,s. 71.

⁴⁴ Mustafa Türkeş, **Ulusçu Bir Sol Akım: Kadro Hareketi (1932-1934)**, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s.70.

mıştır. Azerbaycan'da bulunduğu sırada Reşit Süreyya Bey'in evlendiği Remziye Hanımın Osmanlı Devletinin Azerbaycan'a görevlendirdiği Türkiye'nin ilk kadın kimyacı olduğunu belirtmiştir⁴⁵.

Tüm bu düzenlemeler ve çabalar çok kısa bir süre devam edebilmiştir. Zira 28 Nisan 1920'de Kızıl Ordu tarafından işgal edilince eğitim sisteminde de yeni bir döneme girmiş ve 70 yıl boyunca Komünizm adına milli duygulara yer vermeyen bir eğitim sistemine tabi tutulmuştur. Sovyet hâkimiyeti ilk yıllarda Azerbaycan'da geniş bir okul ağı kurmuştur. 1920'de "Azerbaycan SSCB Birleşik Emek Okulları Yönetmeliği" kabul edilmiştir. Bu yeni okullara "Birleşik Emek Okulları" adı verilmiştir⁴⁶.

Sonuç

Azerbaycan, sahip olduğu coğrafi, stratejik ve ticari konumu ile maden yatakları, doğal kaynakları nedeniyle birçok medeniyetin iştahını kabartmıştır. Bu yüzden de son derece mücadeleli bir tarihi geçmişe sahiptir. Üzerinde çok sayıda medeniyet kurulan bu Türk devleti bir taraftan birçok medeniyetin kültür izlerini taşıırken, diğer taraftan da kendi öz benliğini korumayı başarmıştır. Azerbaycan Türkleri bugün buldukları topraklara yerleştikleri ilk günlerinden itibaren kimi zaman kaybettikleri kimi zamanda kazandıkları bağımsızlık mücadelesini çok yakın zamana kadar devam ettiren bir millet olmuştur. Tarihsel olarak geçirdikleri bu evrede ne kültürlerinden, ne eğitimlerinden ne de gelişme arzularından vazgeçmemişlerdir.

I. Dünya Savaşı yıllarına kadar yanı başlarında bulunan 19. Yüzyıldan itibaren emperyalist devletlerin arasına giren güçlü Rus Çarlığının esareti altında, tarihinin o güne kadar ki en zor zamanlarını yaşamışlardır. Ancak savaş devam ederken Rusya'da etkinliğini giderek arttıran Bolşevikler onlar için de bir umut ışığı olmuştur. Çünkü Bolşevikler söylemleri ve ideolojileri ile emperyalizmden uzak, halkların

⁴⁵ Hüseyinoğlu, a.g.m, s.20.

⁴⁶ Orhan Çeltikçi, " Türkiye Azerbaycan Eğitim Sistemlerinin Karşılaştırılması Üzerine Bir İnceleme", **Bilim ve Kültür Araştırmaları Dergisi**, Sayı 2, 2013, s.48-49.

bağımsızlığından yana bir politika izlemişlerdir. Bu bağlamda Azerbaycan aydınları başta olmak üzere, Bolşeviklere destek vererek Rus çarlığının yıkılması ile Azerbaycan'da bağımsızlığını ilan edebilir umudu oluşmuştur. Gerçekten de umulan olmuş ve Bolşevik Devrimi gerçekleşmiş, Azerbaycan 1918 Mayıs ayında bağımsız bir devlet haline gelmiştir. Hem de birçok devletin henüz geçemediği, monarşi, meşruti yönetimlerde olduğu bu dönemde, Cumhuriyet ilan etmişlerdir. Bu bağlamda Azerbaycan başta Osmanlı Devleti olmak üzere diğer Türk topluluklarını da geride bırakmıştır. Bu durum Azerbaycan Türklerinin geçmişten getirdikleri bilgi ve kültür birikimlerinin bir sonucu olarak açıklanabilir.

28 Mayıs 1918 ile 27 Nisan 1920 tarihleri arasında geçen kısacık bağımsızlık sürecinde Azerbaycan'ın çok önemli aşamalar kaydettiği görülmektedir. Ancak Azerbaycan ilerleyebilmek, güçlü olabilmek ve bağımsızlığını devam ettirebilmek için yardıma muhtaçtır. Doğal olarak ilk başvurduğu devlet de Osmanlı Devleti olmuştur.

Tarihteki Türk devletleri içinde en güçlü olanı, Osmanlı Devleti ise ne yazık ki bu yıllarda sona gelmiş ve yıkılmak üzeredir. Osmanlı Devleti üst üste yaşadığı ve yenildiği Osmanlı-Rus savaşları, Trablusgarp, Balkan Savaşları ve I.Dünya Savaşı felaketlerine rağmen Azerbaycan Cumhuriyeti'ne kayıtsız kalmamıştır. Bir taraftan Enver Paşa ve diğer yöneticilerin yürüttükleri Türkçülük- Turancılık politikaları doğrultusunda Rus Çarlığının yıkılması ile bu yöndeki umutların yeniden yeşermesi, yani Osmanlı Devleti için Türk dünyasının birleştirilmesinin mümkün olabileceği düşüncesi, diğer yandan da soydaşlara yardım edilmesi gerekliliği yapılan yardımların gerekçeleri olmuştur. Bu yüzden Osmanlı Devletinin tüm felaketli haline rağmen azımsanmayacak ölçüde Azerbaycan'a destek verdiği görülmektedir. Askeri ve mali yardımların yanı sıra eğitim ve kültürel alanda da yardımlar dikkat çekici olmuştur. Azerbaycan'a 50 kadar öğretmenin görevlendirilmesi, bu öğretmenlerin faaliyetleri ve Azerbaycan tekrar işgal edilmesine rağmen bazılarının orada kalmaya devam etmeleri oldukça dikkat çekicidir.

Konumuzun dışında olmasından dolayı burada anlatılmayan, ancak başka çalışmalarda görüldüğü üzere Türkiye'nin Azerbaycan'a yardımını hiç kesilememiş Milli Mücadele dönemi ve Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Azerbaycan ise 1920'de bağımsızlığını kaybedip bugünkü bağımsızlığını yeniden kazanıncaya kadar acı çekmeye devam etmiş ve defalarca zulme uğramıştır. Özellikle de, halkın milliyetçilik duygularını canlı tutması yönünde eğitilmesine çaba gösteren çok sayıda aydını bu uğurda canlarından olmuştur.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BCA, 930-1-0-0/1-6, 14.09.1918.

BCA, Dosya no, 930. 01. 2. 24. 1. 8.01. 1919,

BCA, Dosya No, 930.01.2.27.1. 15.07.1918.

BOA, HR.SYS.2373-4, 4 Haziran 1918.

BOA, MV. 212-168, 7 Eylül 1334 (1918)

BOA, 4517-338752, 28 Mayıs 1918; DH.İ.UM, 5/2-1/18, 1 Nisan 1920.

BOA, DH. EUM. LVZ.44-2, 25 Eylül 1334 (1918).

BOA, DH.HMŞ./4-4-0, H. 04.02. 1338.

BOA, İ.DVİT,1-77,12 Zilkade, 1336, (19 Ağustos 1918)

Kitap ve Makaleler

Adıgüzel, Hüseyin, **Milli Komünizm Öncüleri Nerimanov**, İstanbul, 2004.

Ağayev, Mehman, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan ilişkileri**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Aliyeva, Zerife ,**Pedagogika**, Prezident Kütüphanesi, Bakü, 2004, s. 54.

Aslan, Betül, **Azerbaycan'da Latin Alfabesine Geçiş Sürecinde Yeni Yol Gazetesi**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Yayın no: 2, 2004.

Aydemir, Şevket Süreyya, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, Remzi Kitabevi, Cilt: II, İstanbul, 1971.

- Aydemir, Şevket Süreyya, **Suyu Arayan Adam**, 10. Basım, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1997.
- Aytaç, Kemal, **Avrupa Eğitim Tarihi**, İstanbul Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1992.
- Bal, Halil, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, İdil Yayıncılık, İstanbul 2014.
- Buniyatov, Ziya Musa, "Azerbaycan" maddesi, **TDV İslam Ansiklopedisi**, c. IV.
- Çeltikçi, Orhan, " Türkiye Azerbaycan Eğitim Sistemlerinin Karşılaştırılması Üzerine Bir İnceleme", **Bilim ve Kültür Araştırmaları Dergisi**, Sayı 2, 2013.
- Ganiyev, Rovshan, **Siyasal Özellikleri ve Devlet Yapısı Açısından Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)**", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Ankara, 2004.
- Hüseyinoğlu, Ali Şamil, "KGB Arşivi'nde Türkiye'den Azerbaycan'a Davet Edilmiş Aydınlar Hakkında Belgeler" **I. Milletlerarası Türkiye Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu**, Kastamonu, 12-14 Mayıs 2014.
- Karaköse, Nejdet, **Afrika Grupları Komutanı Kafkas İslam Orduları Komutanı Sütluce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012.
- Keykurun, Naki, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)**, Ankara, İlke Kitabevi Yayınları, 1998.
- Kırat, Nimet Akdes **Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2006.
- Mustafayev, Söhrab **1918-1922 Arası Türk- Rus İlişkilerinde Azerbaycan'ın Rolü**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van, 2015.
- Resulzade, Mehmet Emin **Asrımızın Siyavşu**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1989.
- Resulzade, Mehmet Emin, **Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Tesekkülü ve Simdiki Vaziyeti**, İstanbul, 1991.

- Seferov, Rehman& Akif Akkuş, “Azerbaycan nüfusunun eğitim açısından analizi”, **S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Konya (Tarih yok).
- Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- Tekeli, İlhan & Selim İlkin, **Bir Cumhuriyet Öyküsü-Kadro ve Kadroları Anlamak**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.
- Turan, Refik, **Azerbaycan'da İlk ve Ortaöğretimde Tarih Öğretimi ve Tarih Ders Kitapları (Sovyet Döneminden Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetine)**, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Erzurum, 2009.
- Türkeş, Mustafa, **Ulusçu Bir Sol Akım: Kadro Hareketi (1932-1934)**, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.
- Yüceer, Nasır, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996.
- Zamanov, Elchin, **Sovyetler Döneminde Azerbaycan`da Eğitim Hareketleri**, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2014.